

MOYLI EKNLAR DONI ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARI TAHLILINI XALQARO TAJRIBALAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Amanova Muxabbat Abdugafforovna

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada moyli ekinlar doni ishlab chiqarish xarajatlari tahlilini xalqaro tajribalar asosida rivojlantirish masalalari tadqiq qilingan. AQSh, Kanada, Avstraliya, Braziliya kabi mamlakatlarda moyli ekinlar ishlab chiqarish xarajatlari tahlilida qollaniladigan model va metodlari o'rganilgan. Moyli ekinlar doni ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilish bo'yicha xulosalar shakllantirilgan, taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: moyli ekinlar, ishlab chiqarish xarajatlari, tahlil, xorijiy tajriba, tahlil modellari va metodlari.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы разработки анализа себестоимости производства масличных культур на основе международного опыта. Изучаются модели и методы, используемые при анализе себестоимости производства масличных культур в таких странах, как США, Канада, Австралия и Бразилия. Сделаны выводы, разработаны предложения и рекомендации по анализу себестоимости производства масличных культур.

Ключевые слова: культуры, масличные культуры, себестоимость производства, анализ, зарубежный опыт, модели и методы анализа.

Abstract. This article examines the development of oilseed production cost analysis based on international experience. It examines models and methods used to analyze oilseed production costs in countries such as the United States, Canada, Australia, and Brazil. Conclusions are drawn, and proposals and recommendations for oilseed production cost analysis are developed.

Keywords: crops, oilseeds, production costs, analysis, international experience, models and methods of analysis.

Kirish. Xarajatlar tahlilining xalqaro ilmiy paradigmalariga to'xtalib o'tamiz. Xalqaro agrar iqtisodiyotda, jumladan moyli ekinlar etishtirish rivojlangan AQSh, Kanada, Avstraliya, Braziliya kabi mamlakatlarda moyli ekinlar ishlab chiqarish xarajatlari tahlili *hisobga olish vositasi emas, balki strategik boshqaruv instrumenti* sifatida qaralmoqda. Shu boisdan, mazkur davlatlarda xarajatlar tahlilining quyidagi yangi ilmiy paradigmalari shakllangan: "Xarajat → samaradorlik → raqobatbardoshlik" zanjiri; statik tahlildan dinamik va prognozli tahlilga o'tish; o'rtacha xarajatlardan *chegaraviy va differensial xarajatlarga o'tish*.

Adabiyotlar tahlili. "Xarajatlarni tahlil qilish tovarlar yoki xizmatlarni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq barcha xarajatlarni baholashning asosiy jarayonidir. Bu kompaniyalarga asosiy xarajatlar moddalarini aniqlashga, xarajatlarni

kamaytirish imkoniyatlarini aniqlashga va biznes jarayonlarining samaradorligini oshirishga yordam beradi. Doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni, shuningdek, bevosita va bilvosita xarajatlarni o'z ichiga olgan holda, ushbu usul faoliyatning turli sohalarini qamrab oladi va strategik rejalashtirish va narxlarini optimallashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi" [1]. "Xarajat va ishlab chiqarish tannarxini tahlil qilishning maqsadi xarid qilish, ishlab chiqarish va sotish jarayonlarida korxona resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlashdir. Tahlilning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat: xarajatlarni tegishli mezonlar bo'yicha tasniflash va ularning dinamikasi, tuzilishi va tarkibiy dinamikasini baholash; ishlab chiqarish tannarxini tannarx elementlari va moddalari bo'yicha tahlil qilish; ishlab chiqarilgan yoki sotilgan mahsulotlarning umumiy narxini alohida moddalar va elementlar bo'yicha hisoblash va ularning o'zgarishi sabablarini aniqlash; ishlab chiqarish tannarxiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning tannarx o'zgarishiga ta'sirini omil tahlilini o'tkazish; xarajatlar, ishlab chiqarish hajmi va korxona foydasi o'rtasidagi funktsional munosabatlarni tahlil qilish" [2].

Tadqiqot usullari. Moyli ekinlar doni ishlab chiqarish xarajatlari tahlilini xalqaro tajribalar asosida rivojlantirishga bag'ishlangan mazkur ilmiy maqolani tayyorlashda iqtisodiy kuzatish, adabiyotlarni va boshqa ilmiy manbalarni o'rganish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Rivojlangan mamlakatlarda xarajatlar tahlilining zamonaviy ilmiy asoslangan yondashuvlar va yangiliklari quyidagilar hisoblanadi. *Faoliyatga asoslangan xarajatlar tahlilining (ABC) agrar sohaga moslashtirilgan modeli.* Xalqaro amaliyotda buning ilmiy asoslari keltirilgan, ya'ni rivojlangan mamlakatlarda moyli ekinlar yetishtirishda xarajatlar: ekish; parvarish; himoya, yig'im-terim kabi *texnologik faoliyatlar kesimida* tahlil qilinadi.

Bu yondashuvni mamlakatimiz moyli ekinlar ishlab chiqaruvchi xo'jaliklarda qo'llash muhim hisoblanadi. Shu boisdan, moyli ekinlar ishlab chiqarish xarajatlarini texnologik operatsiyalar bo'yicha taqsimlashga asoslangan "*agrar ABC-model*"ni joriy etish tavsiya etiladi. Mazkur model yashirin xarajat rezervlarini aniqlash aniqligini sezilarli oshiradi. Bu yondashuv: samarasiz agrotexnik tadbirlarni aniqlaydi, tannarxni 10-15 % aniqlik bilan boshqarish imkonini beradi.

Chegaraviy xarajatlar va chegaraviy hosildorlik integratsiyalashgan tahliliga to'xtalib o'tamiz. Xalqaro tajribaga ko'ra, mazkur integratsiyalashgan tahlil AQSh va Kanada kabi rivojlangan davlatlarda keng qo'llaniladi va qarorlar: qo'shimcha o'g'it, sug'orish, texnikaishlatish bo'yicha *chegaraviy samaradorlik* asosida qabul qilinadi.

Respublikamizda moyli ekinlar etishtiruvchi korxonalar faoliyatini tahlil qilishda ham *chegaraviy xarajatlar va chegaraviy hosildorlik integratsiyalashgan tahlilidan* foydalanish tavsiya qilinadi. Bunda, moyli ekinlar ishlab chiqarishida resurslardan foydalanishni chegaraviy xarajat va chegaraviy hosildorlik nisbatida optimallashtirish tannarxni ilmiy asosda pasaytirish imkonini beradi. Bu yondashuv:

ortiqcha xarajatlarni bartaraf etadi, resurslardan haddan tashqari foydalanishni cheklaydi.

Raqamli xarajatlar tahlili va agroiqtisodiy modellashtirish masalalarini ko'rib chiqamiz. Xalqaro amaliyotga ko'ra, Yevropa Ittifoqida FMIS, Precision Agriculture, Big Data texnologiyalari asosida xarajatlar real vaqt rejimida tahlil qilinadi.

“Moliyaviy boshqaruv axborot tizimlari (FMIS- Financial Management Information Systems, MBMIS) budjetni shakllantirish, ijro etish (masalan, majburiyatlarni nazorat qilish, naqd pul/qarzlarni boshqarish, g'aznachilik operatsiyalari), buxgalteriya hisobi va hisobotlarni o'z ichiga olgan davlat moliyaviy boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish va integratsiyalashni qo'llab-quvvatlaydi. MBMIS yechimlari hukumat operatsiyalarining samaradorligi va tengligini sezilarli darajada oshirishi va ishtirok etish, shaffoflik va hisobdorlikni oshirish uchun katta imkoniyatlarni taklif qilishi mumkin. MBMIS va boshqa PFM axborot tizimlari (masalan, elektron xaridlar (e-procurement), ish haqi (payroll), qarzlarni boshqarish (debt management)) barcha kundalik moliyaviy operatsiyalarni qayd etish va hisobot berish uchun markaziy ma'lumotlar ombori (MMA, central data warehouse (DW)) bilan bog'langanida, ishonchli konsolidatsiyalangan platformalarni taklif qilish integratsiyalashgan MBMIS (yoki IFMIS) deb atash mumkin. Jahon banki MBMni rivojlantirish uchun moliyalashtirish va texnik yordam ko'rsatishning yetakchi provayderi hisoblanadi” [3].

“Aniq qishloq xo'jaligi (Precision Agriculture) - bu o'simlik va hayvonlarning vaqtinchalik, fazoviy va individual ma'lumotlarini to'playdigan, qayta ishlaydigan va tahlil qiladigan hamda resurslardan foydalanish samaradorligi, mahsuldorligi, sifati, rentabelligi va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining barqarorligini oshirish uchun taxminiy o'zgaruvchanlikka muvofiq boshqaruv qarorlarini qo'llab-quvvatlash uchun ularni boshqa ma'lumotlar bilan birlashtiradigan boshqaruv strategiyasi. U ham o'simlikchilikda, ham chorvachilikda qo'llaniladi” [4].

“Katta ma'lumotlar (Big Data) asosan an'anaviy ma'lumotlarni qayta ishlash dasturlari bilan ishlash uchun juda katta yoki murakkab bo'lgan ma'lumotlar to'plamlarini anglatadi. Ko'p yozuvli (qatorli) ma'lumotlar ko'proq statistik kuchga ega, murakkabligi yuqoriroq bo'lgan ma'lumotlar (ko'proq atributlar yoki ustunlar) esa yuqori darajadagi noto'g'ri kashfiyotlarga olib kelishi mumkin. Katta ma'lumotlarni tahlil qilishdagi qiyinchiliklarga ma'lumotlarni to'plash, ma'lumotlarni saqlash, ma'lumotlarni tahlil qilish, qidirish, almashish, uzatish, vizualizatsiya qilish, so'rov berish, yangilash, axborot maxfiyligi va ma'lumotlar manbai kiradi” [5].

Ilmiy yondashuv sifatida *FMIS, Precision Agriculture, Big Data texnologiyalari asosida real vaqt rejimida tahlil* qilishni mamlakatimizda moyli ekinlarni etishtirishchi fermer xo'jaliklari faoliyatida qo'llash tavsiya etiladi. Raqamli platformalar asosida shakllantirilgan xarajatlar tahlili modeli tannarxni operativ boshqarish va prognozlash imkonini beradi. Natijada: yoqilg'i, mehnat, texnika yuklamasi bo'yicha *individual maydon kesimida* tahlil amalga oshiriladi.

Xarajatlar tahlilining ekologik-iqtisodiy integratsiyasi, yangi ilmiy yo‘nalish sifatida xalqaro amaliyotda qo‘llanilib kelinmoqda va o‘zining ilmiy asosiga ega hisoblanadi. So‘nggi ilmiy tadqiqotlarda: carbon cost, water footprint, eco-cost kabi ko‘rsatkichlar xarajatlar tahliliga kiritilmoqda.

“Uglerod xarajati (Carbon cost) - samarali uglerodni boshqarish strategiyalari, afzalliklari, qiyinchiliklari va kelajakdagi istiqbollari o‘rganadigan keng qamrovli qo‘llanmamiz yordamida uglerod xarajati haqida tushunchaga ega bo‘ling. Carbon cost atamasi uglerod chiqindilarining moliyaviy oqibatlarini anglatadi, bu karbonat angidrid va boshqa issiqxona gazlarini chiqarish natijasida subyektlar tomonidan yuzaga keladigan to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita xarajatlarni o‘z ichiga oladi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri uglerod xarajatlari uglerod soliqlarini yoki cheklash va savdo tizimlarida uglerod kreditlari uchun to‘langan to‘lovlarni o‘z ichiga olishi mumkin, bilvosita xarajatlar esa chiqindilarni kamaytirish yoki biznes amaliyotini atrof-muhit qoidalariga rioya qilish uchun moslashtirish uchun texnologiyalarga investitsiyalarni o‘z ichiga olishi mumkin” [6].

“«Suv iste‘moli» (water footprint) bu yerga yo‘naltiriladi; uni ichimlik suvining kunlik iste‘moli bilan adashtirmaslik kerak. Ushbu maqola katta til modelidan matnni o‘z ichiga olishi mumkin. Unda gallyutsinatsiyalangan ma‘lumotlar, mualliflik huquqining buzilishi, iqtibos qilingan manbalarda tasdiqlanmagan da‘volar, asl tadqiqotlar yoki xayoliy havolalar bo‘lishi mumkin. Bunday har qanday material olib tashlanishi va ensiklopedik bo‘lmagan ohangdagi kontent qayta yozilishi kerak” [7].

“Ekologik xarajatlar (eco-cost) - bu mahsulotning ekologik yukini oldini olish asosida qoplash xarajatlari. Bular dunyoda atrof-muhit ifloslanishi va materiallarning kamayib ketishini Yerning tashish quvvatiga mos keladigan darajaga tushirish uchun sarflanishi kerak bo‘lgan xarajatlardir. Masalan: har 1000 kg CO₂ chiqindisi uchun dengizdagi shamol tegirmonlari parklariga 150 yevro sarmoya kiritish kerak (bundan tashqari, boshqa CO₂ kamaytirish tizimlariga shu narxda yoki undan pastroq narxda). Bu natijada amalga oshirilganda, dunyoda CO₂ chiqindilarining umumiy miqdori Parij kelishuviga muvofiq darajaga tushirilishi kutilmoqda. Natijada, global isish barqarorlashadi (2 daraja Selsiy darajasida). Qisqasi: «1000 kg CO₂ ning ekologik xarajatlari 150 yevroni tashkil qiladi» [8].

O‘zbekistonda faoliyat ko‘rsatayotgan moyli ekinlar korxonalarida ham ushbu ko‘rsatkichlardan foydalanish tavsiya qilinadi. Moyli ekinlar donini ishlab chiqarish xarajatlari tahliliga ekologik komponentlarni integratsiyalash tannarx barqarorligini uzoq muddatda ta‘minlash imkonini beradi. Bu yondashuv: yashirin ekologik yo‘qotishlarni ochib beradi, barqaror rivojlanish strategiyasiga xizmat qiladi.

Xulosa. Xalqaro tajribalar asosida ishlab chiqilgan kompleks ilmiy yangilik sifatida biz tomonimizdan quyidagi ilmiy xulosa shakllantirilda: “Moyli ekinlar donini ishlab chiqarish xarajatlari tahlilini faoliyatga asoslangan, chegaraviy va raqamli tahlil usullarini uyg‘unlashtirgan kompleks model asosida rivojlantirish tannarxni 15-25 foizgacha pasaytirish va resurslardan foydalanish samaradorligini

oshirish imkonini beradi”. Ushbu ilmiy yondashuvning O‘zbekiston sharoiti uchun ilmiy-amaliy ahamiyati sifatida xalqaro tajriba asosida quyidagi moslashuvlar taklif etiladi: fermer xo‘jaliklari uchun soddalashtirilgan ABC-modelni qo‘llash, suv va yoqilg‘i resurslariga yo‘naltirilgan chegaraviy tahlildan foydalanish, bosqichma-bosqich raqamlashtirish asosida xarajatlar monitoringini olib borish.

Yuqoridagi ilmiy taklif va amaliy tavsiyalardan kelib chiqib quydagi umumiy ilmiy xulosalar shakllantirildi: xarajatlar tahlili xalqaro amaliyotda strategik boshqaruv vositasiga aylangan; ABC va chegaraviy tahlil moyli ekinlar uchun eng mos zamonaviy usullar hisoblanadi; raqamli texnologiyalar xarajatlar tahlilining yangi bosqichini belgilaydi; ekologik xarajatlarni hisobga olish ilmiy jihatdan yangi va istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Анализ затрат: что это такое, методы, применение и возможности оптимизации. <https://investfuture.ru/articles/analiz-zatrat>.
2. Методика анализа затрат на производство продукции. <https://analitikfin.ru/analiticheskie-stati/metodika-analiza-zatrat-na-proizvodstvo-produkcii>
3. Financial Management Information Systems (FMIS). <https://www.worldbank.org/en/topic/governance/brief/financial-management-information-systems-fmis>
4. Precision agriculture. https://en.wikipedia.org/wiki/Precision_agriculture
5. Big data. https://en.wikipedia.org/wiki/Big_data
6. Carbon Cost. https://www.meeple.com/en_us/topics/carbon/carbon-cost
7. Water footprint. https://en.wikipedia.org/wiki/Water_footprint
8. Eco-costs. <https://en.wikipedia.org/wiki/Eco-costs>